

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: "DÖVLƏT VƏ HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ"

FƏNN: "HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ - 2"

MÜHAZİRƏ

Mövzu: 4 «HÜQUQUN SİSTEMİ»

BAKİ – 2015

Mövzu. HÜQUQUN SİSTEMİ

P L A N:

1. Hüququn sisteminin anlayışı və elementləri.
2. Hüquq və qanunvericilik sisteminin nisbəti.
3. Milli hüquq və beynəlxalq hüquq.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” – (dərslük). Polis Akademiyası. BAKI-2007.
2. «Hüquq nəzəriyyəsi» sxemlər albomu. Polis Akademiyası. Bakı 2010.
3. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1979-cu il.
4. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1988-ci il.
5. **V.N.Xropanyuk** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1995-ci il.
6. **V.V.Lazarev**. “Ümumidövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı- Qanun-2007.
7. **V.Abişov. A.İsmayılov. R.Nəcəfquliyev**. İnzibti hüquq. Bakı-2009
8. **S.Allahverdiyev**. AR Mülku Hüquq kursu. I Cild. Ümumi hissə. II nəşr. Bakı-2008.
9. **M.Cəfərquliyev**. AR Cinayət Prosesi. Dərslük. Qanun-2008.
10. **F.Y.Səməndərov**. Cinayət Hüququ (Ümumi hissə). Dərslük. Bakı-2002.
11. **N.İ.Matuzov., A.V.Malğko**. «Teoriə qosudarstva i prava». Moskva-Öristğ-2001.
12. **R.T.Muxaev** «Teoriə qosudarstva i prava». M-2002.

GİRİŞ

Hüquqşünaslar belə hesab edir ki, hüquq öz məzmununa görə nəinki sosial-iqtisadi quruluşun təbitəinə uyğun olmalı, milli və dünya mədəniyyətini, habelə xalqın həyat tərzini özündə təcəssüm etdirməli, həm də insanların davranışı və fəaliyyətinin universal tənzimləyicisi olmalıdır. Hüquq öz formasına, müəyyən quruluşa malik olmalıdır ki, onun özünün daxilində ziddiyyətlər meydana gəlməsin. Yəni, hüquq müəyyən sistemlilik xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır. Bunun üçün hüquq elmində «hüququn sistemi» kateqoriyasından istifadə olunur. Yalnız «hüquq sisemi» və «hüquqi sistem» anlayışları ilə bu kateqoriyanın hərfi cəhətdən oxşarlığı bəzi anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq bu kateqoriyanı hər birinin öz elmi izahı vardır.

«Sistem» termini yunun dilindən tərcümədə «bütöv», «hissələrdən təşkil olunan» deməkdir. Sistem iyerarxik formada qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin vahid kompleksidir. Deməli, hüquq sistemi probleminin aydınlaşdırılması ən azı 2 sualı araşdırmağı zəruri edir:

1. Hüquq hansı hissələrdən ibarətdir?
2. Bu hissələr arasında hansı qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Eyni zamanda bizim qarşımızda digər bir məqsəd də vardır ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz anlayışları fərqləndirək:

- hüququn sistemi;
- hüquq sistemi;
- hüquqi sistem.

Yuxarıda qeyd olunan terminlərin aralarında ki fərqin cuzi olmasına baxmayaraq göstərilən bu anlayışlar fərqli məzmunlara malikdirlər. Bunun sübut olunması yalnız müəyyən elmi araşdırmalar nəticəsində mümkündür.

Mühazirə zamanı biz bir sıra ümumelmi və ümumfəlsəfi metodlardan istifadə edəcəyik (analiz, sintez, müqayisə və sistemli yanaşma). Eyni zamanda hüquq nəzəriyyəsinin plüralizm və komplekslilik prinsiplərinə əsaslanaraq araşdırılan kateqoriyalara müxtəlif mövqelərdən yanaşaraq ayrı-ayrı müəlliflərin hüquqi baxışlarına istinad edəcəyik.

1.Hüquq sisteminin anlayışı və elementləri.

«Sistem» yunan sözü olub, birləşmə, hissələrdən düzəlmə deməkdir. Sistem – bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan hissələrdən (ünsürlərdən) ibarət bütöv bir tamdır. Hüquqa tətbiq olunduqda, sistem anlayışı hüququn daxili vəhdətdə olan ayrı-ayrı hissələrinin vahid bir tam halında birləşməsini ifadə edir.

Hüququn sistemi hüququn daxili vəhdətdə və bir-birinə uyğun olan ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi ilə xarakterizə edilir. (4, S.266)

Hüququn sistemi obyektiv anlayışdır. Hüququn sistemi obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında formalaşır və fəaliyyət göstərir. O, obyektiv mövcud olan ictimai münasibətləri, onların quruluş və keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hüququn sistemi ictimai həyatın qanunauyğunluqlarını normativ formada əks etdirən və təsbit edən mürəkkəb və inkişafda olan sosial hadisədir. Qanunverici orqan hüquqi göstərişləri təsadüfi deyil, real mövcud olan ictimai münasibətlərə və obyektiv tələbatla əsaslanaraq işləyib hazırlayır. Dövlət məhz dərk edilən tələbatla əlaqədar olan davranış qaydalarını müəyyən edir və fərdlərin iradəsini ona tabe edir. Hüququn sistemi insanların subyektiv mülahizələri əsasında yarana bilməz, belə ki, real mövcud olan ictimai münasibətlərin sistemi ilə şərtlənir.

Hüququn sisteminin obyektivliyini göstərən cəhətlərdən biri də onun inkişaf prosesidir. İctimai münasibətlərin inkişafına uyğun olaraq hüquq sistemi də dəyişir və inkişaf edir. Yeni ictimai münasibətlər yeni hüquq normalarının və hüquq sisteminin ayrı-ayrı hissələrinin əmələ gəlməsinə, habelə hüquq sisteminin ayrı-ayrı hissələrinin ləğv olunmasına səbəb olur.

Hüququn sisteminin obyektiv xarakteri heç də subyektiv amillərin rolunu inkar etmir. Hüququn quruluşunda subyektiv faktorun — qanunvericinin iradəsinin də müəyyən rolu vardır. Belə ki, normativ aktın forması, hüquqi nizamasalma metodunun, yəni, ictimai münasibətlərə təsiretmə üsulunun müəyyən olunması qanunvericinin iradəsindən asılıdır. Qanunverici öz iradəsinə əsasən hər hansı ictimai münasibətin hüquq normaları, yaxud əxlaq normaları ilə nizama salınmasını, hüquqi

məsuliyyətin növünü və həddini müəyyən edir, habelə dövlət quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

Hüququn sistemi üçün aşağıdakı 2 cəhət xarakterikdir:

1. Hüquq normalarının vəhdəti və bir-birinə uyğunluğu. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, hüquq — hüquq normalarının təsadüfi yığılı olmaı, üzvi cəhətdən bütöv hüquqi hadisədir. Hüquq — hüquq normalarının mexaniki birləşməsi deyil, vəhdət təşkil edən, hissələri bir-birindən asılı olan vahid bir tamı — hüquq sistemini ifadə edir.

Hüquq sistemi üçün onu təşkil edən normaların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi xarakterikdir. Hüquq sistemini təşkil edən normalar ayrılıqda fəaliyyət göstərə bilməz. Onların tənzimləyici funksiyası qarşılıqlı uzlaşması və ümumi məqsədə yönəlməsindədir. Tam onu təşkil edən hissələrsiz təsəvvür edilmədiyi kimi, ayrı-ayrı hissələr də sistemdən kənarında müstəqil funksiyalar yerinə yetirə bilməz. Hüquq normalarının daxili birliyi və uyğunluğu cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə şərtləşir ki, bu da nəticə etibarilə hüquq normalarının mahiyyətini və məzmununu müəyyən edir.

2. Hüquq sisteminin ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi. Hüquq sistemi öz məzmununa və həcminə görə müxtəlif struktur ünsürlərini birləşdirən çoxcəhətli hüquqi hadisədir. Bütöv bir qurum olmaqla yanaşı, hüquq sistemi özünün tərkib hissələrinə bölünür. Bu hissələr öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, müəyyən keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir.

İctimai həyat hüquqla nizama salınan ictimai münasibətlərin müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Bu münasibətlər xarakterinə, keyfiyyət xüsusiyyətlərinə və məzmununa görə bir-birindən fərqlənir. «Hüquq normaları ictimai münasibətlərin vəziyyətini əks etdirərək, hüququn sistemi daxilində bu münasibətlərə uyğun olaraq yerləşir. Müxtəlif xarakterli münasibətləri nizama salan hüquq normaları özləri də müxtəlif xarakterli olub, hüququn sistemi daxilində ictimai münasibətlərin xüsusiyyətlərinə müvafiq müəyyən hissələrə ayrılır. Beləliklə, ictimai münasibətlər arasındakı fərqlər hüququn daxili quruluşunu, onun ayrı-ayrı hissələrə bölünməsini şərtləndirir». (4. S.268)

Hüquq norması, hüquq sisteminin ilkin ünsürünü təşkil edərək, eyni tipli ictimai münasibətləri tənzimləyir. Hüquq normalarının müxtəlif birləşmələrindən isə onun digər elementləri yaranır. Həmin ünsürlər isə öz quruluşuna görə daha mürəkkəb olan ictimai münasibətlər qrupunu tənzimləyir. Öz məzmununa görə ictimai münasibətlər əmlak, maliyyə, torpaq, əmək, ailə və digər münasibətlər ola bilər. Həmin münasibətlərin hər bir növü onların xarakterik xüsusiyyətlərini və sosial yönümünü əks etdirən müəyyən hüquq normaları qrupu ilə tənzimlənir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüququn sistemliliyi ictimai münasibətlərin sistemliliyindən doğur.

Hüququn sistemi — hüquq sahələrindən, hüquq yarım sahələrindən, hüquq institutlarından və hüquq normalarından ibarətdir.

«Hüququn sistemi – hüququn tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsində ifadə olunan ictimai münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənən hüququn daxili strukturudur» (, S.83)

Hüquq sahəsi hüquq sisteminin əsas ünsürüdür. Hüquq sahəsi müəyyən növ ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının nisbətən geniş birləşməsidir. Hüquq sahəsi nisbi muxtariyyətə malikdir və hüququn ümumi sistemində müstəqil fəaliyyət göstərir.

Hüququn sistemində hüquq sahəsinin mühüm rolu onunla izah olunur ki, o, ictimai həyatın təşkilində əhəmiyyətli rol oynayan daha mühüm ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Hüquq sahəsi – hüququn sisteminin müəyyən növ ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarət olan nisbətən müstəqil hissəsidir.

«**Hüquq sahəsi** – eyni xarakterli və keyfiyyətə həmcins ictimai münasibətləri nizama salan hüququn sisteminin nisbətən müstəqil hissəsini təşkil edən hüquq normalarının məcmuyudur» (4, S.268).

Hüquq sahəsi – cəmiyyət həyatının müəyyən sahələrində mövcud olan və xaraktercə bir-birinə yaxın, həmcins olan ictimai münasibətləri nizamlayan, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan normalar məcmusudur. Belə ki, əmlak və bəzi şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaları mülki-hüquq sahəsini, torpaq

münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaları isə torpaq hüquq sahəsini əmələ gətirir. Dövlətdə maliyyə münasibətlərinin xarakterini müəyyən edən normaların məcmusu maliyyə hüququnu təşkil edir.

Hüquq sahəsi öz növbəsində hüquq institutlarına bölünür. Hüquq sahəsi daxilində bu cür qruplaşma müəyyən növ ictimai münasibətlərin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Hüquq institutu dedikdə, hüquq sahəsi daxilindəki ictimai münasibətlərin ayrıca bir hissəsini nizama salan hüquq normalarının məcmusu nəzərdə tutulur.

Hüququn sistemi ilə yanaşı, hüquq sahəsinin geniş və mürəkkəb komponentlərindən biri də hüquq yarım sahəsidir.

Hüquq yarım sahəsi — eyni xarakterli və həmin sahəyə aid ictimai münasibətlərin nisbətən məhdud qrupunu nizama salır.

Hüquq yarım sahəsinin normaları müəyyən növ münasibətlərin bir-birinə yaxın olan qruplarını tənzimləyir. Məsələn, cinayət hüququnun yarım sahəsi hərbi cinayət hüququdur ki, o, da hərbi cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaları birləşdirir. Bu yarım sahə özündə «hərbi xidmət keçmək qaydaları əleyhinə cinayətlər» və başqa hüquq institutlarını cəmləşdirir.

Beləliklə, hüquq sistemi hüquq sahələrindən, hüquq sahəsi hüquq yarım sahələrindən və hüquq institutlarından ibarətdir.

Hüquq institutu — müəyyən növ ictimai münasibətlərin növ müxtəlifliklərini nizama salan, hüquq sahəsinin spesifik hissəsi olan hüquq normalarının ayrıca kompleksidir.

Hüquq institutu — hüquq sisteminin elementi olub, ictimai münasibətlərin eyni cinsli qrupunu nizama salan hüquq normalarının məcmusudur.

Hüquq sahələrindən fərqli olaraq, hüquq institutu müəyyən növ ictimai münasibətlərin yalnız bir hissəsini nizama salan normaları birləşdirir və bu normalar hüquq sahəsinin tərkibində fəaliyyət göstərir.

Hüquq institutu hüquq sahəsinin müstəqil struktur hissəsidir. Hüquq normaları bilavasitə deyil, hüquq institutları vasitəsilə hüquq sahəsi əmələ gətirir. Əgər hüququn sistemi hüquq sahələrindən təşkil olunursa, hüquq sahəsi özü hüquq

institutlarından təşkil olunur. Məsələn, konstitusiya hüququ sahəsinin tərkibində «vətəndaşlıq», «seçki hüququ» institutları, mülki hüquq sahəsinin tərkibində isə «alqı-satqı», «mənzil sahəsinin kirayəsi», «bağışlama müqaviləsi» və s. hüquq institutları vardır.

Öz məzmununa görə hüquq institutları sadə və mürəkkəb olur. Sadə hüquq institutları özündə eyni bir hüquq sahəsinin normalarını əks etdirir. Məsələn, ailə hüququnda nikahın xitamı institutu, mülki hüquqda girov institutu buna misal ola bilər.

Mürəkkəb, yaxud kompleks hüquq institutları müxtəlif hüquq sahələrinə aid olan, lakin eyni cinsli və qarşılıqlı əlaqədə olan ictimai münasibətləri nizama salan hüquq normalarını özündə əks etdirir. Buna misal olaraq mülkiyyət hüququ institutunu göstərmək olar. Çünki, bu münasibətlər konstitusiya, ailə, mülki, inzibati və digər hüquq sahələrinin nizamasalma predmetinə aiddir.

Hüquq normaları – hüquq sisteminin elementi bölünməyən atomdur. Baxmayaraq özü müəyyən daxili struktura malikdir. Hüququn sistemli təşkilində normalar ayrıca rol oynayırlar. Onlar predmet təyinatına görə daha ümumi strukturda – hüquq institutunda birləşirlər.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində aşağıdakı hüquq sahələrini aid etmək olar:

- Konstitusiya hüququ;
- İnzibati hüquq;
- Maliyyə hüququ;
- Jinayət hüququ;
- Mülki hüquq;
- Mülki–prosesual hüquq;
- Aqrar hüquq və başqaları...

Konstitusiya hüququ – ölkənin ictimai və dövlət quruluşunun əsaslarını, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, dövlət və yerli orqanların sistemini və səlahiyyətlərini təsbit edən hüquq sahəsidir. Konstitusiya hüququ ali təhsil müəssisələrində hüquq sisteminin bir sahəsi kimi tədris olunur. Bu fənni oxuyan hər

bir tələbədə dövlət, şəxsiyyət, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri haqqında məlumat formalaşır. Nəticədə tələbələrin dünya görüşünün formalaşması və genişlənməsində onun rolu olur.

Bu hüquq elminin tədrisi çətinliklər nəzərə alınmaqla qurulur. Bunun üçün tələbələrə çatdırılan məlumatların yaxşı mənimsənilməsi öz səmərəsini verməsi üçün tədris fənninin və dərsliklərin dili sadə olmalıdır.

Konstitusiyaya dövlətin siyasi həyatında böyük rol oynayır. Konstitusiyaya qanunu dövlətin ali qanunudur. Burada adi vətəndaşdan tutmuş Prezidentə, dövlət orqanlarına qədər bütün insanların fəaliyyəti hüquq və azadlıqları haqqında məlumat verilir.

İnzibati hüquq. Jəmiyyətin həyatında və fəaliyyətində bu və ya digər sahədə yaranan ictimai münasibətləri hüququn ayrı-ayrı sahələri öyrənir. İnzibati hüquq Azərbaycan Respublikasının hüquq sahələrindən biridir və digər sahələrindən genişliyinə görə fərqlənir. Bu münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları da dövlət tərəfindən yaradılır və ümumməcburi xarakter daşıyır. Bu öz əksini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müvafiq maddəsində öz əksini tapıb (ARK m:7, 99-124).

«İnzibati hüquq - icra hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi zamanı yaranan, dəyişən və xitam olunan ictimai münasibətləri nizamlayan hüquq normalarının məcmusundan ibarət, AR – nın hüquq sisteminin müstəqil bir sahəsidir. İnzibati hüququn predmeti icra hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi prosesində yaranan, dəyişən və xitam olunan ictimai münasibətlərin məcmusundan ibarətdir» (7, S.19).

İnzibati hüquq icra hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi prosesində yaranan, dəyişən və xitam olunan münasibətlərin məcmusunu öyrənir. İnzibati hüququn öyrənilməsi hər bir gələcək hüquqşünas üçün vacibdir. Onun vacibliyini göstərən amil kimi hüququn sisteminin ilk tədris olunan sahəsi kimi göstərmək olar. Bu polis üçün vacib hüquq sahələrindən biridir. Polisin qarşısına çıxan hüquq pozuntularının əksəriyyəti inzibati xətalər ilə məsuliyyət cəlb olunur.

Bu günki günümüzdə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində inzibati hüququn yeri hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakteri və zəruriliyi ilə müəyyən olunur.

Jinayət hüququ – bu hüquq sahəsi Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində özünəməxsus yeri olan hüquq sahəsidir. Bu hüquq sahəsinin adının anlayışına gəldikdə müxtəlif dillərdən tərcümədə «cinayətdən ibarət» etimoloji mənasını verir. Sözün əsl anlayışı isə «cinayət haqqında hüquq» anlamında, işlədilir. Bu hüquq sahəsi başqa hüquq sahələri üçün xarakterik olan normativlik, normaların icrasının məcburiliyi və başqa cəhətlərlə yanaşı, yalnız sahə üçün xarakterik olan cəhətlər vardır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- yekcinsli normaların məcmusundan ibarət olması. Bu xarakter onun məzmunu ilə bağlıdır. Bu normaların vasitəsilə cinayət törədilən dairə müəyyən edilir. Başqa bir tərəfdən bu normaların tələbləri əsasında qanunu tətbiq edən orqanlar törədilən əmələ görə cinayət hüquqi baxımından qiymət verir.

- bu hüquq sahəsi normalarının yekcinsliyi onların vahid funksional təsir istiqamətilə-cəmiyyəti kriminal qəsdlərdən qorumaq kimi funksiyası ilə bağlıdır.

- cinayət hüququnun normaları öz xarakterinə görə ümumməcburedici xüsusiyyətə malikdir. Jinayət törədən bütün şəxslər cinayət hüququnun məcburedici təsirinə məruz qalır.

Jinayət hüququnun muxtar durumu əməllərin kriminal durumunun müəyyən edilməsi, onların xarakterinə görə, məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi, bunun üçün sanksiyaların qurulması kimi məsələlərin uğurlu həllinə imkan verir. Bütün yuxarıda qeyd edilənlərlə birlikdə əlavələr nəticəsinə cinayət hüququna belə bir anlayış vermək olar:

«Jinayət hüququ vahid hüquq sisteminin müstəqil sahəsi kimi, cinayət məsuliyyətinin prinsiplərini və əsaslarını, cinayət sayılan əməllərin dairəsini, cinayət görə tətbiq edilən cəzanın növlərini və həddini, eləcə də məsuliyyətdən və cəzadan azad etmənin şərtlərini müəyyən edən, dövlət hakimiyyətinin ali orqanı tərəfindən qəbul edilən hüquq normalarının məcmusudur» (10, S.10).

Jinayət hüquq elmi cinayət və cəza haqqında cinayət hüququ baxışların, ideyaların, təsəvvürlərin sistemidir.

Jinayət prosesi – cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş demokratik prinsiplər əsasında qanunla müəyyən edilmiş prosessual formada həyata keçirilən istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının, cinayət işinin başlanması, istintaqı, məhkəmədə baxılmağı və həll edilməsi üzrə fəaliyyətidir» (9, S.6). Jinayət – hüquq münasibətləri ilə cinayət prosessual hüquq münasibətlərinin fərqləri:

Jinayət prosesi hüquq münasibətləri cinayət hüququ ilə cinayət hesab edilən hadisənin baş verməsi və bu haqda səlahiyyətli orqanın cinayət işi başlanması ilə əlaqədar yaranır.

Subyektinə görə cinayət prosesi cinayət hüququndan fərqlənir.

1. Jinayət hüququnda subyekt dövlətdir (qanunverici orqan), cinayət prosesində isə subyekt dövlətin adından çıxış edən orqandır (təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror).

2. Jinayət hüququnda cinayətkar, cinayət prosesində isə şübhəli və təqsirləndirilən şəxs subyekt qismində çıxış edir.

3. Jinayət hüququ maddi xarakterli normaları, cinayət prosesi isə prosessual xarakterli normaları ehtiva edir və s.

Mülki hüquq – müxtəlif əmlak və şəxsi, qeyri – əmlak xarakterli münasibətləri tənzimləyən hüquq sisteminin ən geniş yayılmış normaların sahəsidir. Burada alqı – satqı, ticarət, kommersiya münasibətlərindən bəhs olunur. Mülki hüquq normaları mülkiyyətin müxtəlif formalarını təsbit edir və mühafizə edir, əmlak münasibətlərində tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində yaradılan əsərlərlə bağlı münasibətləri tənzimləyir, nizamə salır. Mülki hüquq vasitəsilə vətəndaşların və ya təşkilatların şərəf və ləyaqəti kimi şəxsi qeyri – əmlak hüquqları da müəyyən olunur.

«Mülki hüquq dedikdə iradəvi azadlığa, əmlak müstəqilliyinə və hüquq bərabərliyinə malik olan mülki (əmlak) dövrüyyə iştirakçıları (subyektləri) arasında yaranan əmlak münasibətlərini və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür» (8, S.41). Bu obyektiv mənada mülki

hüquqa verilən anlayışı və tərifdir. Obyektiv mənadan savayı mülki hüquq həm də subyektiv mənada işlənir.

Mülki hüququn ən başlıca xüsusiyyətləri:

1. O xüsusi hüquqi tənzimetməni təşkil edir. Bu hüquq sahəsi əmlak müstəqilliyinə, iradə azadlığına və hüquq bərabərliyinə mlik olan ayrı-ayrı şəxslər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlər xüsusi münasibətlərdir və hüquqi cəhətdən bir-birindən asılı olmayan bərabərhüquqlu subyektlər arasında meydana gəlir. Onlar azad bazarın müstəqil subyektləridir. Mülki hüquq istehsal və mübadilə prosesində ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin, sahibkarların, istehsalçıların daxil olduqları münasibətləri rəsmləşdirir;

2. Mülki hüquq ən vacib, ən zəruri və ən mühüm hüquq sahəsidir. Aydınır ki, heç də bütün hüquq sahələləri münasibətlərə eyni təsir qüvvəsinə malik deyildir;

3. Mülki hüquq vətəndaş cəmiyyətinin əsasını təşkil edən ictimai münasibətləri tənzimləyir. Xüsusi mülkiyyət vətəndaş cəmiyyətinin əsas fenomenidir. O vətəndaş cəmiyyətinin məhvərini təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyətinə mülki hüquq kimi yaxın olan ikinci bir hüquq sahəsi yoxdur.

4. Mülki hüququn toxunduğu sahələr bazis hadisələrinə aiddir. Onun nizamladığı münasibətlər cəmiyyətin əsasını təşkil edir.

Mülki hüququn predmeti 2 tərkib hissəsindən ibarətdir:

1. Əmlak münasibətlərindən;
2. Şəxsi-qeyri əmlak münasibətlərindən.

Mülki – prosesual hüquq. Məhkəmələr tərəfindən mülki, əmək və ailə münasibətlərinə baxılması prosesində yaranan münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlər prosesual xarakterli münasibətlərdir. Bu normalar ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində məhkəmənin qarşısında duran məqsəd və vəzifələri, həmçinin məhkəmənin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Məhkəmə baxışının gedişini tənzimləyir. Məhkəmə qərarının çıxarılması və həmin qərardan şikayətin verilməsi qaydasını müəyyən edir.

Maliyyə hüququ – bu hüquq sahəsi xüsusi özünəməxsus ictimai münasibətlərin dairəsini-maliyyə münasibətlərini əhatə edir. Bu münasibətlərin təbiətini anlamaq

üçün həmin münasibətlərin predmeti, haqqında dəqiq təsəvvür yaratmaq məqsədəmüvafiqdir. İqtisadi kateqoriyalardan olan maliyyə və maliyyə münasibətləri məhz bir iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin ətrafında baş verir. Hər bir dövlətin iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, onun sürəti müəyyən dövr üzrə illik və orta illik artım faizləri ilə xarakterizə olunur. İnkişaf sürətinin əsas göstəriciləri kimi Milli gəlir və Ümumi Daxili Məhsul adlandırılan göstəricilərdən istifadə olunur. Bütün dövlətlərdə maliyyənin mövcudluğunu və zəruriliyini şərtləndirən amil kimi əmtəə-pul münasibətlərinin mövcud olmasıdır. Əmtəə – pul münasibətlərinin inkişafına ictimai əmək bölgüsü, müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması, dövlətin yeritdiyi xarici iqtisadi, xarici siyasət xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı təsir göstərir.

Maddi məzmununa görə maliyyə dövlətin, onun inzibati ərazi vahidlərinin, habelə müəssisə, idarə və təşkilatların pul vəsaiti fondudur. İqtisadi münasibətlər baxımından maliyyə iqtisadi və sosial ehtiyatların təmin edilməsi üçün zəruri olan, dövlətin, onun ərazi vahidlərinin, müəssisə, idarə və təşkilatların pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi prosesində yaranan ictimai münasibətlər kimi başa düşülür. Dövlətin idarə olunmasında maliyyənin rolu böyükdür və vacibdir. Beləliklə maliyyə hüququ maliyyə fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların məcmusudur.

Aqrar hüquq – kompleks ixtisaslaşmış sahə kimi aqrar hüququn hüquqi tənzimlənmə predmeti yalnız həmin hüquqa xas olan ictimai münasibətlərin müəyyən qrupudur. Hüquq elmində «kənd təsərrüfatı hüququ» termini də işlədilir ki, bu da mahiyyət etibarilə «aqrar hüquq» termini ilə sinonimdir, yəni onların əvəzlənməsi baş verir. «Aqrar hüquq» termininin bir neçə səbəbə görə daha münasibdir, məqsədə uyğundur:

- Aqrar hüquq termini hüquq sahəsi kimi hüquq bölməsinin xüsusiyyətlərini dəqiq ifadə edir;

- Hüququn müvafiq sahəsini formalaşdırmaq üçün hüquqi əsas qanunvericilikdir ki, bu da dövlətin qanunvericilik fəaliyyəti nəticəsində yaranır;

- Bu terminin istifadə olunması xarici ölkələrə istinad nəticəsində yaranır. Bu termin bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə 60 ildən artıqdır ki, işlədilir. Bu müddət ərzində həmin dövlətlər «Aqrar hüquq» kursunu tədris edirlər.

Aqrar hüququn hələ indiyə qədər dəqiq nəyi öyrəndiyi mübahisəlidir. Bu dəqiq məlum deyil. Bir qrup alimlər aqrar hüququn qanunvericiliyinin mövcud olmasını etiraf eləsələr də, hüququn həmin kompleks sahəsinin mövcudluğunu inkar edirlər.

Aqrar hüququna kənd təsərrüfatı sahəsində cəmləşmiş, xüsusi, dövlət, bələdiyyə mülkiyyətlərinə əsaslanan torpaq, əmlak, əmək, təşkilati – idarəçilik münasibətlərinin üzvi kompleksi kimi aqrar münasibətlər daxildir. Bura həmçinin digər fəaliyyətlə məşğul olan kənd təsərrüfatı müəssisələri və birlikləri eləcədə kəndlilərin fəaliyyəti və vətəndaşların şəxsi yardımçı təsərrüfatındakı fəaliyyəti də aid edilir. Bu hüquq sahəsi ilə aşağıdakı münasibətlər də tənzimlənir:

- Subyekt kimi mülkiyyətçilərin və icarəçilərin kənd təsərrüfatı müəssisələri, kəndli təsərrüfatları şəxsi yardımçı təsərrüfata malik vətəndaşlar, icarə kollektivləri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin işçiləri iştirak edənləri, kənd təsərrüfatı torpaqlarının müvəqqəti və əvəzsiz istifadəsi sahəsində;

- Yaranmış kəndli təsərrüfatlarına və kənd təsərrüfatı, kommertiya təşkilatlarına torpaq sahələrinin icarəyə verilməsi ilə bağlı.

Beləliklə, aqrar hüquq torpaq-əmlak münasibətlərini, bununla yanaşı kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sahəsindəki təşkilati idarəçilik münasibətlərini də öyrənir.

Yuxarıda göstərilən hüquq sahələri birləşərək vahid tam şəkildə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemini təşkil edir. Ölkə ərazisində hüquq sisteminin daha çox hüquq sahələrindən ibarət olması nizamlanma sahələrini də genişləndirir. Belə olduqda ölkə ərazisində yaranan münasibətlərdə müxtəlif olur. İctimai həyat hüquq sistemi əlaqəlidir. İctimai həyat inkişaf etdikcə yeni münasibətlər yaranır. Bununla əlaqədar olaraq yeni hüquq normaları, institutları və sahələri yaranır. Bunun nəticəsində hüquq sistemi də yeniləşir və zənginləşir.

Hüququn sistemini öyrəndikdən sonra qəbul olunan yeni normativ hüquqi aktların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində necə tətbiq olunduğunu, bu

zaman qarşıya çıxan problemlərin, ziddiyyətlərin necə həll edildiyini bilmək lazımdır. Bu barədə isə mövzunun üçüncü sualında bəhs olunacaq.

Sual 2. Hüquq və qanunvericilik sisteminin nisbəti.

Hüquq sistemi – ictimai həyatın ümumi qanunauyğunluqları əsasında formalaşan obyektiv hadisədir. O, İctimai münasibətlər sisteminin real inkasıdır və bu insanların şəxsi istəkləri ilə deyil, obyektiv həqiqət əsasında qurulur.

Hüquq norması bir tərəfdən subyektivdir, yəni hüquqyaratma orqanlarının iradəvi fəaliyyətinin nəticəsidir. Digər tərəfdən isə hüquq normaları hüququn sisteminin təbii elementi qismində yalnız ictimai həyatın tələbatlarını obyektiv əks etdirdikdə çıxış edirlər. Bu zaman bu normalar sosial həyatdakı ədalətlik və azadlıq həddlərini maksimal dərəcədə gözləməlidirlər. Bu səbəbdən hüquq normaları qanunvericinin iradəsindən asılı olmayaraq müvafiq münasibətləri nizamlayan nisbətən müstəqil qruplarda birləşir.

Hüquqyarama orqan verdiyi hüquq normasını öz iradəsi ilə bu və ya digər hüquq sahəsinə aid edə bilməz. Hüquq norması hansı növ ictimai münasibətləri nizamlamasından asılı olaraq həmin hüquq sahəsinə aid edilir.

Qanunvericilik sistemi başqa prinsip əsasında qurulur. Çünki onun formalaşmasında hüquqi təcrübənin ehtiyacları ilə şərtlənən subyektiv amil müəyyən rol malikdir (insanın fəaliyyətinin, ünsiyyətinin dəyişən formaların nəzərə alınmasıdır).

İnsanın həyatının funksional əsasını müxtəlif növ ictimai münasibətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq təşkil edir. İnsan fəaliyyətinin müəyyən sahələrinə sosial əlaqələrin müxtəlif növləri obyektiv şəkildə daxil olur. Həyatda digər növ ictimai münasibətlərdən izolasıya olunmuş məhdud bir münasibət növünü tapmaq çətinidir (məsələn, bir ictimai münasibət adətən bir neçə hüquq sahəsinin tənziətmə predmetinə daxil edilir və ya daxil edilə bilər). Bu səbəbdən ictimai münasibətlər sisteminin növ müxtəlifliyini ümumi hüquqi nizamasalma ilə əhatə etməyə təcrübə ehtiyac yaranır (istehsalda, məişətdə, səhiyyətdə, xidmət sahəsində və s.).

Qanunverici öz subyektiv fəaliyyətində ictimai həyatın obyektiv ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. Ancaq qanunverici ictimai münasibətlərin ayrı-ayrı sahlərini nizamlayan hüquq normalarının məzmununu dəyişmək imkanına malik deyildir.

Hüququn sisteminin və qanunvericilik sisteminin nisbətinin müqəddiməsi bundan ibarətdir. İndii isə onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edək.

Qanunvericilik sistemi – hüquq normalarının ifadə forması olan hüququn mənbələrinin məcmusudur. Məhz buna görə hüquq qanunvericiliyindən kənar fəaliyyət göstərmir. Bu forma və məzmunun nisbəti kimidir.

Hüquq normaları və onun quruluşca müxtəlif törəmələri yalnız qanunvericilikdə (hüququn mənbələrində) ifadə olunaraq zahirilik əlamətinə malik olurlar. Bu mənada hüququn sistemi və qanunvericilik sistemi kateqoriyaları üst-üstə düşərək bir-birinə uyğun gəlir. Yəni belə demək olarsa eyni məna kəsb edir.

Bununla belə onlar öz struktur və məzmununa görə fərqlənirlər. Əvvəl də, qeyd olunduğu kimi hüququn sisteminin ilkin elementi qismində hipoteza, dispozisiya və sanksiyadan ibarət olan hüquq norması çıxış edir. Qanunvericilik sisteminin ilkin elementi qismində normativ-hüquqi aktın maddəsi çıxış edir və biz bilir ki, heç də həmişə hüquq normasının hər üç elementi bir maddədə ifadə olunmur. Hüquq normativ elementləri hətta müxtəlif normativ hüquqi aktlarda ifadə oluna bilər. Bu hüquq normasının normativ hüquqi aktlarda ifadə üsulundan asılıdır (blanker, göndərici, birbaşa). Bundan başqa biz normativ hüquqi aktlarda müxtəlif hüquq sahələrinin normaları ifadə olunabilir və bu hüquq normalarının sanksiyaları başqa normativ hüquqi aktlarda ifadə oluna bilər (məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qanun, təhsil haqqında qanun, bələdiyyələrin statusu haqqında qanun – 1999.07.02).

Göründüyü kimi, biz normativ hüquqi aktlar öz məzmununa görə fərqli ictimai münasibətləri müxtəlif hüquq sahələrinin normalarından istifadə eədərək nizamlaya bilər. Buna görə normativ hüquqi aktların vahid hüquqi nizamasalınma predmet və metoduna malik olması birmənalı deyildir və ya malik olmur. Çünki real həyatda adətən bir normativ hüquqi aktlar və normativ hüquqi aktlar qruppu ilə

müxtəlif növ ictimai münasibətlərin nizamlanmasına ehtiyac yaranır: kənd-təsərrüfat istehsalında, nəqliyyat xidmətlərində, dövlətin müdafiə fəaliyyətində

Sosial münasibətlərin özünəməxsusluğu və bağlılığı; bu münasibətlərin effektiv və dinamik idarə edilməsi və nizamlanması ehtiyacı qanunvericilik sistemində hüququn sistemə uyğun gəlməyən struktur elementlərin yaradılmasına səbəb olur. Buna görə də hüququn sahələri qanunvericiliyin sahələri ilə üst-üstə düşür.

Qanunvericilik sisteminin əsas sahələri fərqləndirilir:

1. Qanunvericilik sahəsi konkret hüquq sahəsinin predmetinə daxil olan keyfiyyətə müəyyən növ ictimai münasibətləri nizamlayır.

Burda qanun vericilik sahəsi ilə hüquq sahəsi üst-üstə düşə bilər.

2. Sahədaxili qanunvericilik hüququn yarım sahəsi və institutlarının normaları əks etdirir (məsələn: müəlliflik haqqında qanunvericilik mülki qanunvericilik sahəsinin tərkibindədir: dağ, su və meşə qanunvericiliyi torpaq qanunvericiliyinin sahədaxili elementidir; bank haqqında qanunvericilik maliyyə qanunvericiliyinin tərkibindədir).

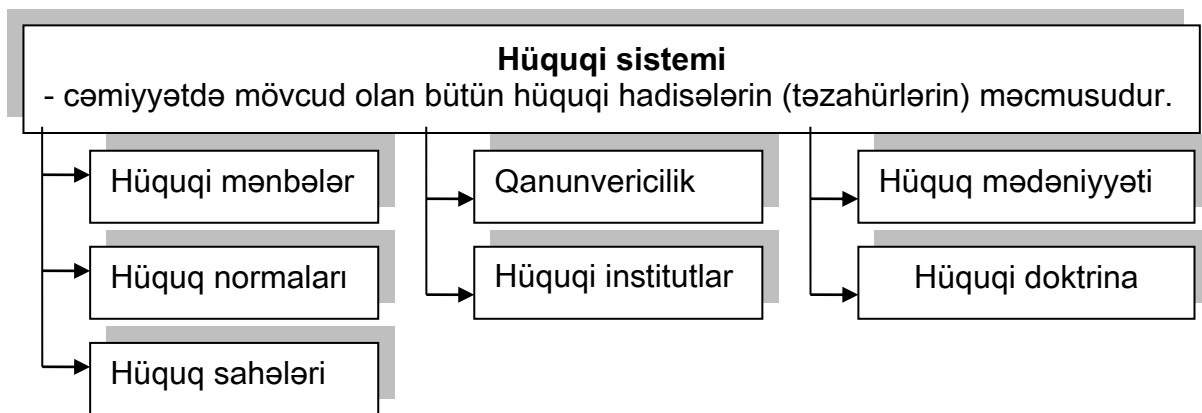
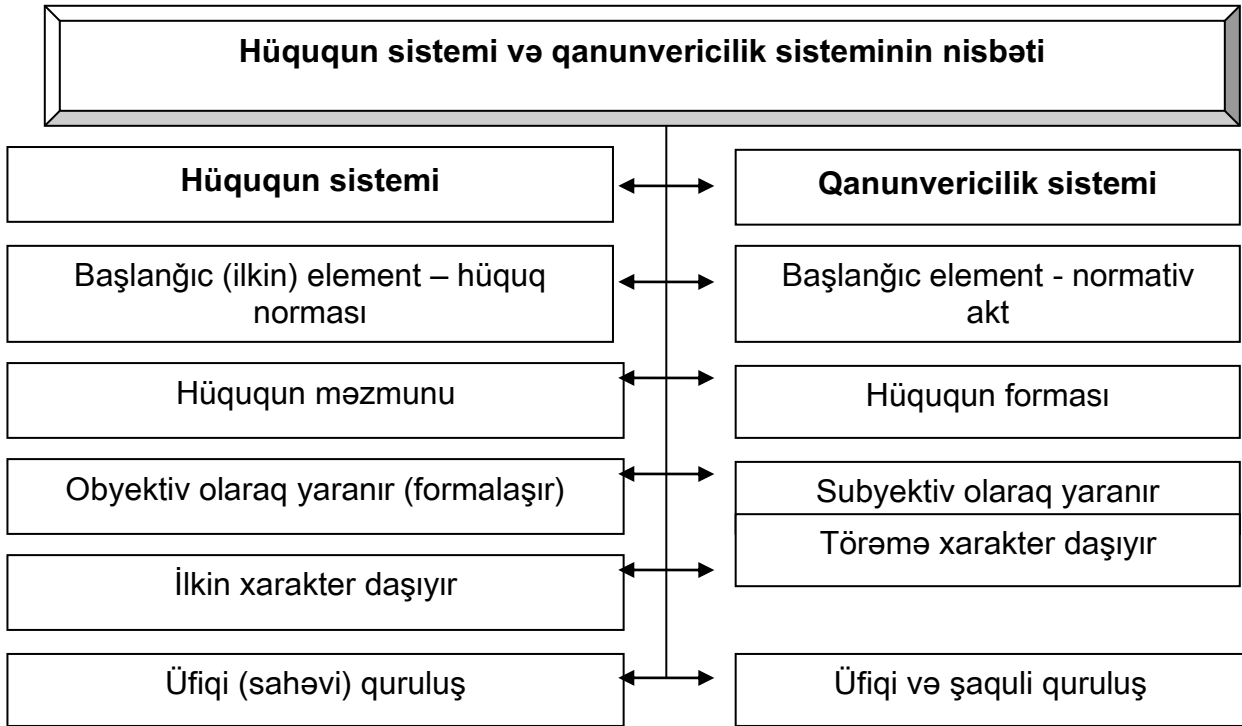
3. Kompleks qanunvericilik özündə hüququn bir sıra sahələrin, normaların ehtiva edir. Qanunvericiliyin kompleks sahələrinin predmetni hüququn sahələrindən fərqli olaraq ictimai münasibətlərin növü deyil, bu növləri birləşdirən sfera təşkil edir (təsərrüfat, nəqliyyat, hərbi; bunların daxilində hüququn müxtəlif sahələrinin normaları ehtiva oluna bilər).

Kompleks qanunvericiliyin özündə hüququn müxtəlif sahələrinin normalarını ehtiva etməsinin səbəbi insan fəaliyyətinin məqsədinin genişliyidir. İctimai münasibətlərin sahəvi qruplarının ümumiliyi onları nizamlayan hüquq normalarının da, ümumiliyini ehtiva edir.

Hərbi qanunvericilik, kompleks qanunvericilik sahəsi kimi özündə əməliyyat, torpaq, inzibati, cinayət və digər hüquq sahələrinin normalarını əks etdir. Bunun səbəbi dövlətin hərbi qüvvələrinin idarəçiliyinin özünəməxsusluğudur. Bütün bu kompleks qanunvericilik ordunun yüksək hərbi hazırlığının, hərbi xidmətin çəkilməsi

qaydalarının, hərbiçilərin ailələrinin qanuni marağ və hüquqlarının təmin və müdafiəsinə yönəlmişdir.

Hərbi qanunvericilik dövlətin mövcud qanunvericiliklərinin bir hissəsidir. O dövlət və ictimai quruluşun əsas cəhətlərini əks etdirərək, həmin dövlət tərəfindən qəbul olunan hərbi doktrinanın prinsiplərini möhkəmləndirir.

SUAL 3. Milli hüquq və beynəlxalq hüquq

Beynəlxalq hüquq normaları bu gün heç bir dövlətin daxili hüquq sisteminə birbaşa müdaxilə edə bilməz. Bunun üçün daxili hüquq sisteminin, «vasitəçiliyi, köməkliyi» olmalıdır. Xüsusilə insan hüquqları, cinayətkarların verilməsi, iqtisadi münasibətlər, regional inteqrasiya və s. bu kimi digər məsələləri nizama salan beynəlxalq hüquq müddələrinin həyata keçirilməsi, yəni implementasiyası birbaşa mümkün deyil. Belə hallar yalnız milli qanunvericinin və milli məhkəmənin «iştirakı» ilə mümkündür. Məsələn: cinayətkarların verilməsi–ekstradisiya məsələsini Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada, formada həyata keçirir. Beynəlxalq hüquqa dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri necə həll etməsi və həmin öhdəliklərin necə həyata keçirilməsi prinsip etibarilə vacib deyil. Belə demək olarsa, burada əsas məqsəd dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmələri, bu hüquq normalarının dövlətin daxilində hüquqi qüvvəsinin təmin olunmasıdır. Bunların həyata keçirilməsinin, yerinə yetirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsi hər bir dövlətin konstitusiyaya qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu qaydada müəyyən olunur.

Beynəlxalq hüququn həyata keçirilməsi, yəni implementasiyanın iki əsas üsulu vardır:

- İnkorporasiya (daxiletmə)
- Transformasiya (çevirmə)

Birinci üsulda beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən tanındıqdan sonra həmin dövlətin heç bir daxili aktı olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. Məsələn: İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi. Bu vəzifə beynəlxalq normalarda öhdəlik kimi hər bir dövlətin üzərinə qoyulur. Bunu beynəlxalq hüququn prinsipi kimi götürsək görərik ki, bu hər bir dövlətin ana qanununda öz əksini tapır. Belə ki, ana qanun yaradılmamışdan öncə (məsələn: Azərbaycan Respublikasının Konsitutsiyası) komissiya təşkil olunur. Bu komissiyanın əsas işi inkişaf etmiş dövlətlərin qanunlarına baxıb nisbətən yaxşını müəyyən etmək və bunu öz qanununun da əks

etdirməkdən ibarətdir. Bu zaman komissiya müqayisəli iş aparır. Yaxşını müəyyən edənə qədər bütün gözə girən dövlətlərin ana qanunlarını nəzərdən keçirilir.

İnkorporasiyanın formulə edilməsini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

«Beynəlxalq hüquq normaları milli hüququn tərkib hissəsidir». Azərbaycan Respublikasında da dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi bu üsuldan istifadə edilir.

İnkorporasiyadan fərqli olaraq ikinci üsul bir növ bunun əksidir. Yəni bu üsulla qəbul olunan beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi sayılmır. Transformasiya adından görüldüyü kimi çevirmə, dəyişmə mənasını verir. Beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq sistemə ayrı-ayrı qanunvericilik aktları vasitəsilə daxil edilir, yəni beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq normalarına çevrilir. Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi üçün qanun verilməlidir, əgər qanun qəbul olunmayıbsa milli məhkəmə, qanunverici orqan onu heç cür tətbiq edə bilməz. Bu üsuldan dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Böyük Britaniya, Skandinaviya ölkələri, Tailand və başqaları istifadə edir.

Hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasından asılı olmayaraq bu normaların tətbiqi üçün lazımı şərait yaratmalıdır.

Bu mənada ki, daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir. Ən yaxşı, sərfəli yol kimi götürülə bilər. Bir çox hallarda qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb, şərt kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur. Bu göstərişləri də 2 qrupa bölmək olar:

- Ümumi göstərişlər;
- Konkret göstərişlər.

Birinci qrupda əsas etibarilə insan hüquqları haqqında bəhs olunur. Bir prinsip kimi insan hüquqlarının əsas götürüldüyü müqavilələri imzalayan dövlətlər göstərilən şərtlərlə razı olmalı və bu şərtlərə əməl etməlidir. Bu dövlətlər bəyan edilmiş hüquq və azadlıqlara əməl olunmasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirlərini həyata keçirməlidirlər.

Bu göstərişlərin yerinə yetirilməməsi özü-özlüyündə beynəlxalq hüquq normalarının pozulması kimi qəbul edilə bilməz. Beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki, dövlət öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri hər hansı konkret halda yerinə yetirməmiş olsun. Məsələn: BMT-nin verdiyi 822, 843 sayılı qətnamələri erməni işğalçılığını tanıyır və Azərbaycan Respublikasının ərazisini boşaltmağı bir öhdəlik kimi Ermənistan dövlətinin üzərinə qoyulur. Lakin erməni işğalçıları bu öhdəliyi yerinə yetirməkdən boyun qaçırır. Bu göstərilən halda beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusundan danışmaq olar. Əgər dövlət üzərinə qoyulan öhdəlikləri dövlət yerinə yetirirsə bu zaman beynəlxalq hüquq pozuntusundan danışmaq olmaz. Digər bir misal göstərək: Beynəlxalq hüquq təşkilatları müasir dövrdə siyasi məhbus anlayışının yoxa çıxarılması üçün bir sıra addımlar atır. Dövlətin üzərinə öhdəlik qoyur ki, ölkədə siyasi məhbus olmasın. Lakin dövlət bu öhdəliklərin tələblərini nəzərə almır. Ölkədə siyasi məhbus saxlayır. Belə halda beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusundan danışmaq olar.

Birinci qrupda deyilən fikirlərə əlavə olaraq bildirmək istəyirəm ki, zaman keçdikcə beynəlxalq hüquqda insan hüquq və azadlıqları diqqət mərkəzinə çevrildi. Bununla bağlı bir sıra optimal prosedur normalarının qəbul olunması beynəlxalq hüquqda insan hüquqları ilə bağlı normalara standart, qəlib xarakteri verilməsinə səbəb oldu. Belə qaydaların müəyyən olunması qarşıda qeyd edəcəyiniz Monizm nəzəriyyəsinin, yanaşmasının geniş yayılmasına təkan verən, kömək edən vasitələrdən oldu. İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsindən polisə mühüm rol vardır, bunların təminində xüsusi yer tutur.

İnsan hüquqları ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz halda o zaman hüquq pozuntusundan danışmaq olar ki, konkret hər hansı bir şəxsin hüquq və azadlığı pozulmuş olsun.

İkincisi qrupda isə müəyyən qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi müvafiq qanunların və digər aktların qəbulu və ya ləğv edilməsi müqavilə iştirakçılarının üzərinə vəzifə kimi qoyulur. Beynəlxalq hüquqda bu cür öhdəliklərə davranış öhdəlikləri deyilir. Məsələn Türkiyə Respublikasının Avropa Birliyinə daxil olması üçün onun üzərinə bir sıra öhdəliklər qoyulmuşdur. Bunlardan ermənistan ilə

sərhəddi açmaq, Kiprin müstəqilliyini tanımaq kimi şərtləri göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına daxil olanda onun üzərinə də bir sıra öhdəliklər qoyulmuşdur. Bunlardan siyasi məhbusların azad edilməsini göstərmək olar. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməməsi bir başa beynəlxalq hüquq pozuntusu yaradır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarının qəbulu və həyata keçirilməsinin, yəni implemetasiyasının inkorporasiya üsulunun seçmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2 bəndində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir». İnkorporasiyanın formulu da təxminən elə bu nəticəni verir. Burada qeyd edilən beynəlxalq müqavilələr təkcə dövlətlərarası deyil, həmçinin hökumətlərarası və idarələr arasındakı sazişlərin də nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında milli hüquqa daxil edilmiş beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsindən yan keçirilməyib, bu da öz əksini dövlətin ali qanununda tapıb. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi nəzərdə tutur, «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul olunmuş aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir». Bu maddə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsini müəyyən edir. O ki qaldı hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsi bu öz əksini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsində öz əksini tapıb. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin normativ hüquqi aktlar hüquqi qüvvəsinə görə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından və qanunvericilikdən aşağıda durur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu maddə beynəlxalq müqavilələrin qəbul olunan müddəaları, normaları ilə Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlar arasında yaranan ziddiyyətləri həll edir. Belə bir hal, yəni ziddiyyət olduqda

məhkəmə bu müddəaları ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz, yalnız həmin müddəanın, normanın tətbiqindən imtina elan edir. Belə olan halda dövlətdaxili hüquq norması hüquqi qüvvəsini saxlayır. Bu, o demək deyil ki, həmin beynəlxalq hüquq norması öz qüvvəsini itirir. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi, yəni Azərbaycan qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq məsələsini gündəmə gətirir, aktuallaşdırır.

Bir sıra ölkələrdə təsdiq edilmiş beynəlxalq müqavilələr avtomatik surətdə milli qanunvericiliyin tərkib hissəsinə keçir, orada öz yerini tapır. Həmin bu müddəaların qəbulu zamanı bəzi ziddiyyətlər yarana bilər. Belə ölkələrdə qanunlarında müəyyən edilmiş qaydaya görə qanunun müddəaları və beynəlxalq öhdəliklər arasında fikir ayrılığı olduqda beynəlxalq öhdəliklər üstün hüquqi qüvvəyə malik olur.

Ümumiyyətlə, dünya elmində beynəlxalq hüquq və milli hüququn sistemi mövzusu barədə bir neçə yanaşma mövcuddur:

- Bir dualist
- İki monist

Dualist yanaşmaya əsasən beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq 2 müxtəlif hüquq qaydasıdır. İlk növbədə bu fikirdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, onların əlaqəsi yoxdur. Bu yanaşmanın banisi Antsilottiyə görə dövlətdaxili hüquq beynəlxalq hüquqa, beynəlxalq hüquq da öz növbəsində dövlətdaxili hüquqa istinad edə bilər.

Digər yanaşma olan monist yanaşmaya görə isə bu hüquq sistemləri bir–birilə vəhdət təşkil edir. Bu fikri iddia edənlərin bir qismi dövlətdaxili hüquqlarla üstünlüyünü, digər qismi isə beynəlxalq hüququn üstünlüyünü iddia edirlər. Dövlətdaxili hüququn üstünlüyünü iddia edənlər belə fikirləşirlər ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərin xarici hüquqlarının birləşməsidir. Beynəlxalq hüququn üstünlüyünü fikirləşənlərə görə isə, beynəlxalq hüquq ali hüquq qaydasıdır. Beynəlxalq hüquq ona daxil olan dövlətdaxili hüquqla yanaşı hüququn bütöv bir universal sistemini təşkil edir.

Son zamanlar bu mövzu haqqında yeni nəzəriyyə, mülayim Monizm nəzəriyyəsi yaranıb və yayılmağa başlamışdır. Bu yanaşmaya görə dövlətdaxili hüquq beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil edib-etməməsinə baxmayaraq dövlətdaxili hüquq normaları qüvvədə olur.

Bu günkü günümüzdə monist nəzəriyyəsindən imtina edilir. Buna səbəb isə beynəlxalq hüquqda baş verən və bəşəriyyətin tərəqqisinə yönələn ümumbəşəri dəyişikliklərin monist nəzəriyyəsinə belə demək olarsa zidd olmasıdır.

Beynəlxalq hüquqa təsir də dövlətdaxili hüquq ikili xarakter daşıyır:

-bir tərəfdən milli hüququn məzmunu beynəlxalq hüquq normalarının məzmununa təsir edir. Bunu maddi təsir adlandırmaq olar ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərin milli hüquq sistemləri əsasında formalaşır;

-digər bir tərəfdən dövlətdaxili hüquq normaları beynəlxalq hüquq normalarının etibarlılığına təsir edir. Bu təsiri prosessual təsir adlandırmaq olar. Məsələn: Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmadan təmini dövləti mühüm vəzifəsidir. Lakin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən bu hüquq və azadlıqlar müharibə vəziyyətində, fəvqəladə hallarda məhdudlaşdırıla bilər (ARK 21.m).

Dövlətin ərazi üstünlüyü hüdudlarında həyata keçirilən hakimiyyətlərarası münasibətlər zamanı beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqların tənzimləmə obyektləri çox məhdud sahələrdə üst – üstə düşə bilər. Xarakterik nümunə kimi diplomatik konsulluğu, investisiya şirkətlərini göstərmək olar. Bunların heyətlərinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edərkən dövlətdaxili hüquqla yanaşı beynəlxalq hüquq da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan investisiya şirkətlərinin, səfirliklərin ərazisində olan əməkdaşlar həmin investisiya şirkətinin daxili nizamnaməsinin tələblərinə əməl etməlidirlər. Həmin investisiya şirkəti isə özü daxilində təşkil olunduğu dövlətin qanunlarına, onun tələblərinə əməl etməlidirlər. Digər bir misal. Azərbaycan Respublikasının bayrağı altında uçan və üzən, hava və su gəmilərinin daxilində olan münasibətlər, baş verən hadisələrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq nizamlanır. Məsələn: Rusiya

ərazisinə uçan təyyarədə oğurluq əməli törədilir. Bu fakt üzrə cinayət işi Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə uyğun olaraq, yəni cinayət məəcəlləsinin 177-ci maddəsi üzrə açılır.

Beynəlxalq hüququn implemantasiyası, yəni həyata keçirilməsi zamanı mütləq dövlətin vasitəçiliyi olmalıdır. Bu zaman beynəlxalq normalar milli qanunvericiliyə uyğun olaraq qəbul olunur. Bu zaman yaranan ziddiyyətlər, kolliziyalar həmin ölkənin konstitusiyasına və digər ali qanunlarına uyğun olaraq nizamlanır.

MÜASİR DÖVRÜN HÜQUQ SİSTEMLƏRİ

Müasir dövrdə dünyəvi və dini hüquq sistemləri mövcuddur. Dünyəvi hüquq sisteminə Roma-alman, habelə ingilis-amerikan sistemləri daxildir.

1. Roma-alman hüquq sisteminin mənşəyi qədim Roma hüququndan və hazırda müasir dünya birliyinə daxil olan bir çox dövlətlərin hüquq sistemini birləşdirir.

Roma-alman hüquq sisteminin başlıca xüsusiyyəti qədim Roma hüququndan qidalanması, onun əsasında formalaşdırılmasıdır. Roma hüququ imperator Yustinianın zamanında aparılan kodifikasiyadan sonra 12-13 yüzillik ərzində, xüsusən XVIII əsrin sonlarına qədər Avropanın kontinental hüququna çevrilmişdir. Lakin XIX əsrdən başlayaraq Avropanın ayrı-ayrı dövlətlərində aparılan məəcəlləşmə kontinental hüquq kimi Roma-alman hüquq sisteminin vahidliyini xeyli pozmuşdur. Həmin dövlətlər özlərinin müstəqil hüquq sistemini yaradarkən Roma-alman hüquq sisteminin ümumi prinsiplərini saxlamış, onun hüquq texnikasından, ümumi hüquq kateqoriyalarından və terminlərindən istifadə etmişdir.

Roma-alman hüquq sistemi üçün aşağıdakı əsas cəhətlər xarakterikdir:

- a) qanun və hüquq eyniləşdirilmir, hüquq mənəviyyatla sıx bağlıdır;
- b) hüquq normaları optimal səviyyədə ümumiliyə malikdir; hüquq normaları kazual halları, konkret presedentləri deyil, qeyri-müəyyən dairədə şəxslər üçün davranış qaydası təsbit edir;
- c) hüquq müstəqil sahələrə ayrılır;
- ç) yaxşı işlənmiş qanunvericiliyə malikdir, normativ aktların iyererxa-riyası mövcuddur;

- d) qanunların iyerarxiyası sistemində Konstitusiyaya başlıca yer tutur;
- e) normativ aktların kodifikasiyası və sistemləşdirilməsi həyata keçirilir;
- f) qanun və hüquq eyniləşdirilmədiyi üçün məhkəmələrin qanunlara aerdiiyi izahat müəyyən rol oynayır;
- 1) hüquq mənbələri sırasında adətlər məhdud rol oynayır.

Roma-alman hüquq sistemində olan dövlətlərin hər birinin milli hüquq sistemində xeyli ciddi fərqlər vardır. Müasir dövrdə Avropa dövlətləri öz qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində hüquqi dövlət qurmaq ideyasına istinad edir, ümumbəşəri dəyərlərin qorunmasına, beynəlxalq hüququn müddəalarına üstünlük verir.

2. İngilis-amerika hüquq sistemi.

İngilis-amerikan hüquq sistemi ümumi hüquqa əsaslanır. Hazırda bu sistem, bəzi istisnalıq hallar nəzərə alınmazsa, ingilis dilli dünyanın bütün dövlətlərini əhatə edir. Ümumi hüquq ABŞ-ın hüquq sistemi arasında mühüm fərqlər olsa da, bu iki dövlət birgə ümumi hüquq ailəsinə yaratmışdır.

İngiltərə hüququ Avropanın kontinental hüququndan fərqli olaraq müstəqil inkişaf yolu keçmişdir. İngilis ümumi hüququnun inkişafı 1066-cı ildən-normalarının İngiltərəni işğal etdiyi vaxtdan başlayır. Bu dövrdə qədər İngiltərədə milli-məhəlli xarakterli ingilis-sakson hüququ mövcud olmuşdur. Həmin hüququn yerli xarakterli hüquq olmasına baxmayaraq, onun ingilis-sakson hüququ adlandırılması indinin özündə belə, hətta ingilis hüquqşünaslarında da, anlaşılmazlıq yaradır.

Normalar İngiltərəni işğal etdikdən sonra da ingilis-sakson hüquq mühafizə olunmuş, yerli hüquq orqanları tərəfindən tətbiq edilmişdir. Lakin hüququn tətbiqində ciddi münaqişə yarandıqda Kral məhkəməsinə müraciət edilirdi. Kral məhkəməsinə əyalətlərdə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək üçün təyin edilən məhkəmələrdə daxil idi.

Kral məhkəməsinə səlahiyyətinə ümumi hüquqla, torpaq mülkiyyətilə bağlı və xüsusilə ağır cinayətlər üzrə işlər daxil idi. Xüsusi şəxslərin birbaşa Kral məhkəməsinə müraciət etmək hüququ yox idi. Onlar Krala ərizə ilə müraciət etməli

olurdular. Lakin işə Kral məhkəməsində baxılmasına dair faktiki icazə əmrini dördkantsler verirdi.

İlk dövrlərdə belə əmrlər müstəsna hallarda verilsə də, sonradan zaman keçdikcə belə işlər üzrə məhkəmə qərarları çoxalmağa başlayır. Kral məhkəmə qərarları zəmnində tədricənə yeni hüquq-ümumi ingilis hüquq yaranmağa başlayır. Avropanın kontinental hüquqşünaslarından fərqli olaraq, ingilislərin Kral məhkəmələri fəaliyyətlərində Roma hüququna, habelə Kilsə hüququna istinad etmirdilər. Onların başlıca vəzifəsini həll etməkdən ibarət idi. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsaslarını, məhkəmə proseslərinin aparılmasını, sübutların tədqiq edilməsini, məhkəmə qərarlarının icrasını müəyyən edən normaları ilə müqayisədə daha çox əhəmiyyətli idi.

Zaman keçdikcə Kral məhkəmələrinin səlahiyyəti genişlənir, məhkəmənin aparılması qaydaları təkmilləşirdi. Orta əsrlərin sonunda, qeyd edilən məhkəmələr ədalət mühakiməsinin həyata keçirən yeganə məhkəmələrə çevirdilər. Bələdiyyə və ticarət məhkəmələrində nisbətən az əhəmiyyətli işlərə, kilsə məhkəmələrində isə ibadət edənlərin, kilsə xidmətçilərinin intizam tənbehinə baxılırdı.

Ümumi hüququn formalaşmasının tarixi xüsusiyyəti onun ümumi və xüsusi əlamətlər üzrə bölgüyə məruz qalmaması olmuşdur. Roma hüququnun kateqoriya və anlayışlarını ingilis ümumi hüququ qəbul etmirdi. Ümumi hüquqa söykənən məhkəmə təcrübəsi kontinental Avropa hüquq sistemində bəlli olmayan öz kateqoriyalarını işləyib hazırlanmışdı.

Formalaşan ümumi hüquq sistemi aşağıdakı mühüm xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Ümumi hüququn əsası kimi, prosessual hərəkətlərin məhkəmə-hüquq yaradıcılığında mühüm əhəmiyyətli olmuşdur. Başqa ölkələrdə prosessual hərəkətlərə ədalət mühakiməsinə sabitlik vermək üçün qanunun köməyindən istifadə edildiyi halda, İngiltərədə formalaşan sistemin sabitliyi məhkəmə təcrübəsilə, məhkəmə təcrübəsinin presedentlərinə ümumi məcburi xarakter verilməsi qaydası ilə təmin edilmişdir.

Məhkəmə təcrübəsinin müəyyən etdiyi məcburi presedent qaydasının mahiyyəti belə idi: bir dəfə konkret iş üzrə formula edilən məhkəmə qərarı, sonradan

rəsmi nümunə kimi həm qərarı verən məhkəmə üçün, həm də bütün digər məhkəmələr üçün məcburi sayılırdı.

Precedentlər sisteminin yaratdığı qəti bağlı çərçivə daxilindən kənara çıxmaq zəruri olduqda, əvvəllər olduğu kimi, yenə də Krala, yəni faktiki lord-kanslərə müradiət edilirdi. Məsələyə lord-kansler məhkəmədə baxırdı. Kral adından məsələnin fərqli həlli əslində ümumi hüquq qərar sayılmırdı. Ümumi hüququn köhnəlmiş normalarından xilas olunmasında və ədalətli qərarların çıxarılmasında lord-kansler tərəfindən Roma hüququnun və Kilsə hüququnun prinsiplərindən istifadə edilirdi. Bunun da nəticəsində, ümumi hüquqla yanaşı, tədricən, ədalət hüququ da formalaşırdı. Ədalət hüququ əslində lord-kansler məhkəməsinin ümumi hüquq çərçivəsindən kənara çıxan fəaliyyət zəmnində yaranmışdı.

İngilis hüquq sistemi Roma-alman hüquq sistemində aşağıdakı cəhətlərinə görə fərqlənir:

a) ingilis hüququnda ümumi hüquq və ədalətlilik hüququndan kənara hüququn ümumi və xüsusi hüquqa, habelə mülki, ticarət, inzibati və s. hüquq sahələrinə bölgüsü mövcud deyildir;

b) fransızların, italyanların və almanların hüququndan fərqli olaraq, ingilis hüquq normaları ümumilikdə və mücərrəlikdən xeyli uzaq olmaqla, kazual xarakterlidir;

c) ingilis hüququnun mənbəyi məhkəmə təcrübəsi təşkil edir. Məhkəmələr təkcə normaları tətbiq etmir, həm də hüquq normalarının yaradıcısıdır;

ç) müasir dövrdə ingilis hüququnun mühüm mənbələrindən birini həm də parlament tərəfindən qəbul edilən aktlar təşkil edir. Lakin ingilis hüququna qanunların kondifikasiyasına kontinental hüquqda qanunların sistemə salınmasında olduğu qədr əhəmiyyət verilmir.

3. Dini hüquq sistemləri.

Dini hüquq sistemlərinə ilk növbədə Asiya ölkələrinin hüquq sistemləri daxildir. Bura Hind hüququ, qədim Çin hüququ, qədim Yapon hüququ, müsəlman hüququ və s. daxildir. Özünün yayılma dərəcəsinə və əhəmiyyətinə görə dini hüquq

sistemləri içərisində müsəlman hüququ xüsusi yer tutur. Müsəlman hüququ tarixən İslam dininə əsaslanır. Müsəlman hüququnda din və hüquq ayrılmazdır.

VII əsrdən başlayaraq Şərqdə hüququn əsas mənbəyi şəriət olmuşdur. Şəriətdə qanunvericilikdə dini təfəkkürlə bağlı olmuş, ruhanilərin səlahiyyətinə aid olmuşdur.

«Şəriət» - ərəb mənşəli söz olub, «məqsədə doğru aparın düzgün yol» mənasını ifadə edir. Şəriət – müsəlmanın davranışının, dini həyatının və hərəkətlərinin hüquq normaları, prinsipləri və qaydaları kompleksidir. Bu qaydalara riayət edilməsi Allahla xoş gedən, müsəlmanı bəhiştlik edən, cənnətə aparın düzgün həyat sürmək deməkdir.

Şəriətin əsas problemləri Fiqh-də həll edilir. Fiqh – ərəb mənşəli sözdür, müsəlman hüquq nəzəriyyəsidir. Fiqh müsəlman cəmiyyətinin həyat normalarının əməli surətdə hazırlanması üçün Qurandan, sünnədən (sünnə – ərəb mənşəli sözdür, yol, timsal, nümunə mənasını ifadə edir). Məhəmməd peyğəmbərin gördüyü işlər və söylədiyi fikirlər, ictimai həyat qaydalarının və Quranın, dini ayinlərin və hüquq təfsirinin mənbələrindən biridir. Sünnə hədislərdə təsbit olunmuşdur. Sünnənin hamılıqla qəbul edilən və mötəbər sayılan altı hədis məcmuəsi vardır və onların yozulmalarından istifadə olunması prinsiplərini hazırlayır. Fiqh bilavasitə qanunun izahı ilə məşğul olduğu üçün bəzən bu termin geniş mənada dini fənlərin məcmuəsi, müsəlman ilahiyyatını ifadə etmək üçün işlədilir. Fiqh şəriətin nəzəri əsası və izahıdır.

Fiqh göydən nazil olmuş ali dini qanunların müsəlman həyatının bütün sahələrinin düzgün əks etdirilməsi problemləri ilə məşğuldur. Onun səlahiyyətinə dövlət, dini və mülki həyatın qaydaları, mərasimlərin icra qaydaları, ailə, miras və cinayət hüququ, etik normalar və inzibati idarəetmə qaydaları daxildir.

Fiqhın başlıca nəzəri məsələlərindən biri hüququn mənbələri, yeni müqəddəs mətnlərdən əməli həyat üçün nəticələr çıxarmağın yol verilən üsulları və mənbələri problemdir. Məlum mənbələrdən adamları maraqlandıran problemlər barəsində bilavasitə göstəriş olmadıqda, onlardan istifadə edilməsi metodlarını da mənbə adlandırırlar. Məsələn, belə metodlardan biri qiyasdır (bənzətmə əsasında mühakimə

yürütmə). Qiyas-ölçü deməkdir. Qiyas Quranda və sünnədə olan müddəalara əsasən bənzətmə yolu ilə həyatda meydana çıxan problemlərin həllinə imkan verir.

Şəriətin bir mənbəyi də icma ilə bağlıdır. İcma müsəlman hüququndan cavabı Quranda və sünnədə tapılmayan problemlər barəsində qərar qəbul etməyin yol verilən mümkün üsuludur. İcma dini elmlərin ən vacib mötəbər bilicilərinin, bütün dindarlar icmasının rəyi sayılan dini hüququn və ictimai həyatın müxtəlif məsələlərinə aid olan ümumi razılıq rəyidir.

Şəriətin bir mənbəyi də ürf sayılır. Ürf – ərəbcə adət mənasını ifadə edir. Ürf şəriətlə yanaşı, müsəlmanların həyatını tənzimləyən adi hüquq, yaxud da qəbilə adətləridir. Ürf müsəlmanlığın ilk sosial ənənələri ilə bağlı olduğundan, müxtəlif regionlarda müxtəlif cürdür.

Beləliklə, müsəlman aləminin hüququ sayılan şəriət aşağıdakı mənbələrə söykənir: Quran, sünnə, qiyas, icma və ürf.

Quran – müsəlmanların müqəddəs kitabıdır. Məhəmməd peyğəmbərdən nazil olan ilahi kəlamların məcmusudur. Quran sözünün mənası «oxumaq», «tələffüz etmək» deməkdir. Quran surə adlanan 114 fəsildən, 6.236, 77.934 sözdən ibarətdir.

Quran bütün müsəlmanlar üçün başlıca dini təlim mənbəyidir. Quranda müqəddəs kəlamlar, etika, hüquq təsərrüfat xarakterli təlimatlar, qaydalar, habelə qadağanlar və göstərişlər də vardır.

Türkiyə respublika quruluşu yarandıqdan sonra bu ölkə dünyəvi hüquq sisteminə kuçmuşdur. Prezident kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə Türkiyədə 1926-cı ildə Roma-alman hüquq sistemi ilə bağlı mülki və cəza məcəllələri qəbul edilmişdir.

Keçmiş SSRİ-yə daxil olan və sonradan SSRİ-yə daxil olan və sonradan SSRİ məkanında yaranan müstəyil türk dövlətləri dini mənsubiyyətinə görə İslamla bağlı olsalar da, bu dövlətlərin hamısı dünyəvi hüquq sistemi çərçivəsində öz hüquq sistemini yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi Roma-alman hüquq ailəsinə daxildir. Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olana qədər Azərbaycanda digər müsəlman dövlətlərində olduğu kimi şəriətin mənəvi mənbələri fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa yerli hakimlər öz qanunlarını-fərmanlar verirdilər. Adət hüququ da

qalmaqda idi. Məhkəmə funksiyalarını əsasən din xadimlərpı-qazılar həyata keçirirdilər.

Azərbaycan sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra hüquq sistemi RSFSR hüququnun resepsiya yolu ilə tamamilə dəyişdirirdi. Bununla belə 1920-ci illərdə respublikada birsıra xüsusiyyətlər qalmaqda idi. 1923-cü ildə Mülki Məcəllə qəbul edildi. Buraya nikah, ailə və qəyyumluq hüququ haqqında bölmələr daxil edildi. 1960-cı illərd Azərbaycanı hüququn ikinci dəfə məcəlləşdirilməsi başladı. 1990-cı illərin əvvəllərindən Azərbaycanın hüquq sistemi köklü dəyişikliklərə uğradı. İslahatların ümumi istiqamətləri ideoloji və siyasi plüralizm, bazar iqtisadiyyatı, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının inkişafı və onların təminatının möhkəmləndirilməsi idi. Eyni zamanda Azərbaycanın hüquq sistemi fərdiləşməyə başladı.

Azərbaycan Respublikasında hüququn əsas mənbələri qanunvericilik və digər normativ aktlardı. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasına əsasən (maddə 148) qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

1. Konstitusiya;
2. referendumla qəbul edilmiş aktlar;
3. Qanunlar;
4. Fərmanlar;
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
6. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları hüquqi qüvvəyə malikdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində uyğun olmalıdır.

Öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sistemində daxil olan aktlara zidd cəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.

Azərbaycan hüquq sistemində adi qanunlarla yanaşı Konstitusion qanunlar da fərqləndirilir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında hüquqi islahatlar aparmaq, yeni ictimai münasibətlərdən və beynəlxalq öhdəliklərdən əmələ gələn hüquq münasibətlərini tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikasının yeni Məcəllələri qəbul edilmişdir. 2000-ci ilin ortalarında ölkədə əsas hüquq sahələrinin demək olar ki, hamısının məcəlləşdirilməsi praktiki olaraq başa çatdı. 1999-cu ildə yeni Torpaq, Əmək, Ailə, Mülki, Mülki-Prosessual Vergi və İnzibati Xətalər Məcəlləri qəbul edildi.

NƏTİJƏ

Hüquq normaları, hüquq institutları və sahələrinin vahid normativ hüquqi kompleksdə bağlılığı sistemli effekt verir. Nəticədə hüquq bütün hüquqi vasitələrin köməyi ilə münasibətlərə daxil olaraq, lazımi hüquqi nəticələrinə əl atmağı təmin etməyə imkan verir. Bunu ohi tənzimləmənin məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün edir. Hüququn elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nə qədər mükəmməl olarsa, onun sosial vəzifələri bir o qədər nöqsansız yerinə yetirilmiş olar. Qanunverici və ya digər səlahiyyətli orqan müəyyən hüquqi aktları qəbul edərkən hüququn sistemindəki bütövlük və tarazlığı pozمامağa borcludur. Hüququn sistemə uyşmayan hüquqi akt heç bir sosial nəticəyə iddia edə bilməz. bu akt sistemin əks təsvirinə məruz qalmayacaqdır.

Qanunvericilik və ya digər səlahiyyətli orqanı hüququn sistemli quruluşunun köməyi ilə mövcud ziddiyyətlərdən vaxtında xəbərdar olmaq, çitışmayan məqamları müəyyən edir, boşluq və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirləri vaxtında yerinə yetirərək öz funksiyalarının rasional icarsına nail olur. Hüququn realizəsində isə hüquq normalarını düzgün təfir edərək, məhz onun xarakterinə uyğun gələn hüquq münasibətlərində tətbiq etməyə imkan verir.

Qanunvericilik sisteminin mükəmməl şəkildə sistemləşdirilməsində hüququn sistemli quruluşunun əhəmiyyəti şəxsizdir